

SJEĆANJA JOSEFA GROSSEPAISA-GILA

ZIVOT U LOGORU JASENOVAC I BJEKSTVO IZ LOGORA 1941 - 1945.

Ovo moje bjekstvo od 22. aprila 1945. godine iz logora Jasenovca napisao sam za uspomenu po sjećanju mjeseca maja 1945. godine u kući moga šogora Mirka Ungara u Osijeku, za vrijeme mog oporavka. Stigao sam kući 6. maja 1945. godine. Napisao sam sjećanja na običnom papiru sa običnom olovkom. Kada sam došao u Izrael 20. decembra 1948. godine doneo sam i to sa sobom. To je ležalo među mojim pismima ne misleći uopće da to publiciram. Kada sam prije dva mjeseca dobio poziv od "Irgun Jugoslovenskog odbora" da će se proslaviti 35-ta godišnjica ustanka zatočenika iz logora Jasenovca s molbom ko ima neke članke i uspomene za tu proslavu da to pošalje sjetio sam se svog bjekstva i života za vrijeme zatočeništva. Pošto je to ležalo 35 godina, od dugog ležanja je potpuno potamnilo, teško se moglo pročitati, tako da sam kupio uveličavajuće staklo i kako sam u ono vrijeme bio napisao, tako sam dao da se prekuca na pisaći stroj. Što se tiče života u logoru, to sam sada po sjećanju napisao.

Herzlija, februara 1980.

Grossepais - Gil Josef

PREDGOVOR

Zovem se Josef Grossepais-Gil. Rodjen sam u selu Feketiću u Bačkoj 1910. godine 20. juna. Živio sam u Novom Sadu sa roditeljima. Bilo nas je sedmoro djece, četiri djevojke i tri muškarca. Bio sam dugo godina namještenik u galanterijskoj radnji Eugena Klajna. Krajem decembra 1939. godine sam prešao u Osijek, gdje sam se oženio. U Osijeku sam vodio mušku konfekcijsku radnju skupa sa ocem moje pok. žene Jozefine, sa pok. Ungar J. Davidom i sa suradnjom brata moje žene Mirkom Ungarom.

8. ili 9. avgusta 1941. godine su ustaše došle po mene i odveli su me, čini mi se da je to bila jed-

na školska zgrada. Zajedno sa još mnogo drugih Židova dovezli su nas preko Gospića u Jasenovac. To je bilo 2. septembra 1941. godine. Od tog vremena sam bio zatočenik logora Jasenovca sve do bjekstva 22. aprila 1945. godine.

U LOGORU

U Jasenovcu sam radio razne vanjske poslove, sve dok se nije osnovala grupa Kožara IV koja se nalazila na drugoj strani Jasenovca, gdje sam srećom i ja odveden sa prvom grupom. Kožara IV se sastojala od raznih obrtničkih odeljenja. Kad je trebalo iz Ciglane preći u Kožaru IV sreća je moja bila da sam spavao pokraj Simona Vamošera "SI-VA" fabrikanta kefa iz Osijeka, pa je mene, isto osjećana, uzeo sa sobom. Tako se u logoru Kožara IV osnovalo odeljenje kefara. Tamo sam izučio češljati svinjske dlake i konjske repove za izradu kefa. Bio sam poslan i na vanjski rad. Ne uvijek sa srećom. Više puta smo dobili batine. Ustaše su htjele od nas saznati šta imaju naši drugovi - zlato i druge vrijednosti. Pošto nismo znali ništa da im kažemo, oni su nas više puta dobro istukli. Danas se ne sjećam imena jednog mladića, isto iz Osijeka, koga su dotle tukli dok nije izdahnuo. Mi smo ga morali zakopati. Jedan ustaša je rekao meni "Ti ćeš doći sutra na red". Sreća moja je bila da su nas slijedećeg dana čuvala druge ustaše.

Zahvaljujući Silviju Alkalaju, krzнару iz Zagreba, zvanog "Si-Si", našem organizatoru, život u Kožari je bio izdržljiv. "Si-Si" je znao na koji način treba govoriti sa ustaškim zapovjednicima. Tako je on izradio da se u radionici za izradu sirove kože jedanput nedeljno moglo okupati sa toplom vodom, i preko njega smo imali i druge razne povlastice. Da bi se spasao život jednog starijeg zatočenika dobili smo jednog ljekara, dr Neumanna, starog blizu 70 godina.

Jednoga dana su ustanovili da imam pegavi tifus. Upućen sam bio u bolnicu u Ciglanu. Ići u Ciglanu značilo je sigurnu smrt, jer su tamo na stotine ubijani zatočenici. U bolnici sam ležao više od dvije nedjelje. Sjedio sam na krevetu i jeo biskvite iz paketa što sam dobio iz Osijeka od brata moje žene. Kad su ustaše došle da izvrše selekciju i vidjeli da ja jedem biskvite, čuo sam kako jedan ustaša kaže drugome "ovaj jede, taj će da preživi". Prošli su kraj mene. Slijedećeg bolesnika i još dvojicu, a možda i više, što ja nisam vidio, izvukli su iz bolnice i likvidirali. Kad sam izašao iz bolnice, sve mi je bilo mutno, prolazeći kraj kuhinje, jedan kuvar, prijatelj, donese mi dva limuna što sam skupa sa ljuskom pojeo. Daljnja moja sreća je bila da me je naš kočijaš još isti dan odveo natrag u Kožaru.

Kada je bilo dozvoljeno pisati karte i dobijati pakete, ja sam pakete dobijao iz Osijeka od brata moje

žene, Mirka Ungara, i njegove žene Slave, rođj. Galović. Naime, moj šogor se oženio hrišćankom koja je prešla na židovsku vjeru. Kad su ustaše došle na vlast, njegova je žena - da bi spasla muža - prešla natrag u hrišćansku vjeru. Oni su mi slali pakete i karte. Kada sam ležao u bolnici bio je to paket iz kojeg sam na moju sreću jeo, baš onda kada su ustaše vršile selekciju i to me je spasilo.

Bio sam više puta odredjen u šumskoj grupi za rezanje drva. Trebalo je otpiliti drvo i zatim složiti u komade. Bilo je dosta teško izvršiti normu. No sreća je moja bila da smo svakog dana po završetku rada došli "kući" u Kožaru na spavanje. Kad su došli zimski kišoviti dani prestali su ti racovi, a u proljeće su ponovo organizirani. Iz Ciglane su svakog puta u šumskoj grupi bili novi zatočenici, stariji od onih prije, i većinom su bili likvidirani.

U Zagrebu je bila židovska opština koja je slala pakete nekim zatočenicima, ali to je bilo pod nadzorom ustaške vlasti. To je bila tada jedina vjerska židovska opština u Hrvatskoj.

U logoru Kožara IV spavali smo u jednoj velikoj jednospratnoj kući sa više soba. Jedna donja soba služila nam je i kao bogomolja. U toj sobi spavali su uglavnom "pobožni". Među njima bio sam i ja. Ustajali smo rano, oblačili samo čarape, oprezno, da se ne izdamo. Svaki dan smo imali "minjan". Imali smo pravog kantora, Arnolda Baša, iz Zagreba, i rabinera M. Kasorlu iz Bosne. Predsednik nam je bio Jakob Kabiljo. Kad god je koji zatočenik imao Jahrzeit i ako nije spavao u našoj sobi, došao je i mogao je kazati "Kadiš".

Sjećam se kada smo dočuli da će biti premetačine, mi smo od tada sve molitvene knjige i talite sakrivali na tavanu među sirove svinjske dlake koje smo dobili za izradu četaka.

BJEKSTVO IZ ODELJENJA KOZARA IV (KEFARA)
22. APRIL 1945. GOLINE

Početakom aprila 1945. godine stigao je Luburić u Jasenovac i odmah se uputio u Gradinu preko Save. Kada je prije bio u Jasenovcu nikada nije tamo išao. Doznali smo ono čega smo se i bojali - da će sada doći kraj, likvidacija logora. Izgleda da se nismo prevarili, jer je Luburić vjerovatno izdao naredjenje da se to počne, ali tako da se tragovi ne vide, vjerovatno da nas sve spale.

Počelo je tako da se tražilo deset dobrovoljaca za rad u Gradini. Oni su otišli, ali se nisu vratili. Slijedećih dana su zatočenici već izabrani po spisku. No mi smo doznali da ti zatočenici odlaze sa stvarima, ali da

im se jelo ne šalje. U međuvremenu iz našeg logora Kožare smo mogli vidjeti, da se preko u Gradini preko cijelog dana dimi na veliko. Zatim smo doznali da se ne odvođe ni po spisku, nego kako koga uhvate. Bili smo sve više u strahu. Željeli smo da se što prije logor bombardira da bismo se mogli razbježati. Unatoč toga što smo čuli da su dobili nalog da se logor raspusti, imali smo neke male nade. Pitali smo se gdje je željena partizanska vojska, jer ima već više dana da je Brod zauzet. Za nekoliko dana moraju već biti tu. Samo da dođu, pa da naglo navale na Jasenovac. Mnogi bi se mogli spasiti. Nekoliko dana kasnije pripjelo je nekoliko vagona zatočenika iz Lepoglave. Bili su ugurani na industrijski kolosjek u logor Ciglanu, no nisu pušteni van. Ostali su tako dva dana u vagonima bez hrane. Sutradan smo doznali da su svi odvedeni preko Save i Ubijeni. Sada smo već bili sigurni da nam nema spasa. Ako partizani ne stignu naglo, svi smo izgubljeni. Naša nervoza je već dostigla vrhunac. Šetali smo se gore dole kao životinje u kavezu. Neki su samo buljili u sebe, jer nam je mozak prestao raditi.

Subota. 21. april 1945. godine.

Kočijaš je trebao doneti našu porciju hrane za četiri dana, ali je nije dobio. Loš znak. Izgleda da nas hoće izgladniti, da budemo iznemogli, da ne bismo mogli dati otpora kada budu došli po nas. Dočuli smo da su u Ciglanu već nekoliko zatočenika izvršili samoubistvo. Bolje se ubiti nego od ustaša se dati klati ili baciti u vatru. Navečer kod spavanja vidjeli smo da nam nema Juliusa Grünvalda iz Zagreba. Mislili smo, ako je pobjegao, neka mu bude na sreću, unatoč toga što je ujutro čitana zapovjest, da ako jedan pobjegne, deset će biti strijeljano, barem se jedan spasio. Ali ustaše su počele tražiti i siromaha su pronašli. Za jedan sat više nije bio među živima. Odveden je kolima na Ciglanu. Neki vele, da je još kod nas u Kožari ubijen. Svi smo mi legli, ali spavati nije mogao ni jedan. Mnogi od nas su mislili kako da se sami ubiju, ili kako bi bilo da se pokuša bježati.

U to su se čule velike detonacije, te pucanje iz puškomitraljeza. Svi smo znali da se to čuje iz Ciglane. Izgleda da se tu nešto moralo desiti. To je potrajalo cijelu noć. Bili smo svjesni da su ustaše osjetile da je partizanska vojska blizu i da su rešile da unište sve što im je pod rukom zajedno sa zatočenicima. Nismo se prevari-li. Osvanuo je 22. april. Prije podne smo čuli da su saopćili Silviju Alkalaju, našem organizatoru i nadgledniku, da će se Kožara premjestiti u Sisak, pa će navečer u 8 sati doći kamionom da nas odvedu u dva puta.

Znali smo šta nas čeka. Kod nas je spavanje bilo uvijek u 9 sati, a sada oni u 8 sati dolaze da nas odvedu na Gradinu, da bi nas ubili. Nešto se mora poduzeti. "Si-Si" Alkalaj iz Zagreba, profesor Demajo iz Visokog, hemijski inženjer, Simon Bittel, Miro Auferber iz Osijeka,

zamjenik Alkalaja, te drugi naši prijatelji se dogovore da se organizira da se cijeli logor (mislim da nas je bilo 130-140) pobuni i pokušamo bjekstvo, pa makar se i svaki deseti spasao. Profesor Demajo je napravio ekrazit. Dogovoreno je bilo tako, da pošto ustaše dodju po nas u 8 sati, moramo barem pola sata prije izvršiti pobunu. U 8 sati je i smjena straže. Rešili smo i to, da se živi nećemo njima predati. Tako je profesor Demajo napravio otrov. Pokus sa psom je uspio, jer je nakon 15 minuta izdahnuo. Sada je svaki dobio malu flašicu da u krajnjoj opasnosti ispijemo. Dogovoreno je da će se na zapovjedništvo baciti ekrazit, da se straža onesposobi, da će se žica na ogradi prema šumi na sjevernoj strani odrezati i da će se bježati kud se bude moglo. Večera je bila u 6 sati. Naša zadnja večera u logoru. Niko nije imao teka za jesti. Zatim se svaki obukao kako je mislio bježati. Doktor Neumann, star preko 70 godina i Avram Atijas, zvani "Tiu ami", riješili su da će ispiti otrov čim čuju detonaciju. Vrijeme se približavalo, a na našu nesreću straža koja je trebalo da se smeni u 8 sati već je došla. Sada je bilo pola osam, mjesto 3 stražara bila su sada šestorica, ali se duže nije moglo čekati. Trebalo je prijeći na djelo. Stanje je bilo vrlo napeto. Odjednom se čula velika detonacija iz zapovjedništva. Bittel je bacio unutra eksploziv. Po drugoj verziji, on je sam uneo i bacio. Tamo su bili Božo Gjerek, poručnik - zapovjednik i Svagusa, zastavnik, njegov zamjenik, Mato N., drugi zamjenik i Andrija, državni majstor, svi su poginuli.

Za to vrijeme je Miro Auferber sa sjekirom ubio naj snažnijeg stražara i oduzeo mu pušku "askericu". Istovremeno se odsjekla žica na ogradi i počelo se bježati. Tibor Löbl, rodom iz Djakova, trebalo je da ubije motikom stražara u bašti, ali ga je stražar primjetio i ubio. Kod glavne kapije nije se moglo ništa učiniti jer su tamo bile tri ustaše na straži, te nam nije preostalo drugo nego da svi bježimo na sjevernoj strani prema željezničkoj pruzi, prema šumi tamo gdje smo žicu presjekli. Dok smo bježali ona tri stražara sa ulice su nas gadjali. Čim smo napravili deset koraka već nas je opazio stražar iz bašte i otvorio paljbu na nas. Ja sam trčao pored ograde susjedne bašte. U to su dotrčala i ona trojica koji su stajali kod glavnog ulaza, tako da smo sada bili bijeli sa obe strane. Oko 100 koraka od logora, već je nekoliko mojih drugova palo. Užasna je bila paljba koju su stražari stalno sipali na nas. Čudo je bilo spasiti se. Sasvim slučajno nas nekoliko nismo bili pogodjeni. Padali su i drugi naši drugovi, a nas nekoliko trčali smo sve dalje naprijed. Vidio sam Miru Auferbera sa puškom askericom koju je uzeo od ubijenog stražara, kako pokraj mene kleči i nišani na ona tri stražara. Dalje nisam ništa vidio. Prešli smo željezničku prugu, srećom u bunkeru nije bilo nikoga. Malo dalje je bila bodljikava žica koja se protezala oko Jasenovca, od mosta do mosta. Sretno smo je

prošli. U to smo opet čuli paljbu sa ceste koja vodi prema jasenovačkom mostu koji je blizu Novske. Između svih pedeset koraka je bio bunker. Opet se čula pucnjava prema nama. Iz pravca Krapljanskog puta gdje je isto bilo bunkera, također je otvorena vatra na nas. opet smo između dvije vatre. Trčao sam što sam bolje mogao. Sada se već pomalo smrkavalo. Vidio sam drugove Deutsch, oca i sina, i mog rodjaka Davida Günsa, svi iz Osijeka, kako bježe. Stari Deutsch već je izgleda iznemogao jer ga je Güns držao za ruke i vukao. Do njega je bio njegov sin, jedva je disao. Ođjednom čujemo kako ustaše viču: "Prestani pucati", - izgleda da je jedan metak koji nas je promašio ranio kojeg ustašu s druge strane. Tako su samo s jedne strane pucali za nama. Prešli smo između nekih kuća i sa lijeve strane vidjeli dva bunkera. Srećom u bunkeru blizu nas nije bilo nikoga. Tako smo trčali dalje. Sada je već bio mrak. Naišli smo opet na bodljikavu žicu. Ovo je već bilo teže preći, ali uspjeli smo. Još malo pa će šuma. Već jedva dišemo. Stigli smo najzad do šume. Malo smo zastali, naišli su i drugi drugovi. Tu i tamo još uvijek se čula pucnjava prema nama, ali sve manje. Izbrojali smo se. Bilo nas je trinaest. Vjerovatno je bilo na drugoj strani još nekolicina koji su bježali. Dogovorili smo se kojim ćemo pravcem dalje bježati, jer tačan put niko od nas nije znao. Sada više ne trčimo, nego idemo brzim korakom naprijed, da budemo što dalje od Jasenovca. Gazimo u vodu i prelazimo jednu rječicu. Noge počinju boleti.

Prešli smo još jednu rječicu. Posle toga je bila jedna oranica. Mislili smo, neće biti dobro tu preći, jer će nas odati tragovi, ali ipak, tu je najbliži put do druge šume. Prešli smo oranicu, opet se čula pucnjava, te smo morali mijenjati pravac. Naišli smo na jednu veću rijeku. Mislim da je to bila rijeka Strug. Ovo već nije bila šala, tu smo gazili u vodi sve do pojasa. Kada smo tu vodu prešli bili smo već duboko u šumi. Unatoč toga što smo bili umorni, samo smo malo zastali, da se okupimo. Tako smo išli dalje cijelu noć. Iz daleka se čulo kako na cesti idu kola. Sad se vidjelo svjetlo iz daleka, krenuli smo naprijed desno, opet se vidjelo svjetlo. Šta to može da bude? Negdje se mora preći cesta, a po cijeloj cesti se čuju kola i kamioni koji idu prema Zagrebu. Kad smo se i pak donekle približili čuli smo njemački razgovor. Bili su to Nijemci koji su se povlačili prema Zagrebu. Tako smo išli uzduž ceste, po livadi, ali sve na desnoj strani prema Brodu. Već je počelo svanjavati. Cesta se morala preći da bi se došlo do druge šume. Došli smo do prve kuće jednog sela čije ime nismo znali. Tu je trebalo preći jedan mali most da bi se došlo do puta pa onda desno dalje u šumu. Ali na mostu stoji njemački vojnik. Kako ćemo? Ne ostaje drugo, nego da se vratimo uz rijeku i natrag u šumu, ali to je tako daleko, a već je jutro. Nismo znali šta da radimo. Ovdje ne možemo ostat. Negdje se moramo sakriti, ali nema gdje. U međjuvremenu četiri naša

druga su ipak uspjela da predju cestu. Ostali smo nas deveterica. Pošto je već bilo sasvim svijetlo nije preostalo ništa drugo, nego da se sakrijemo u šikaru kraj rijeke.

23. april 1945. - poneajeljak.

Legli smo tik uz rijeku. Bilo nam je jako zima, cijelu noć smo bježali, bili smo mokri, tresli smo se, zubi su nam cvokotali. Izuli smo cipele, izcjedili iz njih vodu. Oskar Müller je zapalio malu vatru unatoč toga što smo se dogovorili da ne pali. "Ugasi, zaboga", kažemo mu, "odaćeš nas". Smiruje nas, da ovuda nema straže. Malo smo se ugrijali. Za pola sata dim nas je izdao. Odjedanput, evo ti jednog ustaškog stražara sa puškom, približio se i izgledao kao da napasa dva konja. Medjutim bio sam uvjeren da je on dojašio, a da se drugi sakrio. Svi smo se uplašili. Počeli su naši da govore sa njim i rekli su mu da smo izbjeglice, no ipak smo mu bili sumnjivi. Tu se ne može ostati. Kuda ćemo sada? Doznali smo od njega, da je to Novska. Bože, cijelu noć smo bježali, pa smo tek pred Novskom. Sada su sedmorica naših otišli nazad prema šumi u pravcu Jasenovca. Engelsman iz Broda i ja smo išli naprijed prema selu. Oko pet stotina koraka od sela sakrio sam se u jednom žbunu, a Engelsman malo dalje u drugom. Riješili smo da ćemo tu ostati dok se ne smrači. Tako smo ležali ukočeno više od sata. Odjednom je naišla jedna žena sa sinom na kolima. Izgledalo je da su htjeli orati. No prvo su htjeli napojiti konje i žena je sišla da zagrabi vodu, jedva tri koraka od mjesta gdje sam bio sakriven. S njome je na našu nesreću išao i njezin pas. Pas kao pas, njuška svuda i nanjuši mjesto gdje sam ležao i počne oko mene i oko drugog žbuna lajati. U početku nije bilo ništa sumnjivo. No, koliko god je puta žena dolazila dolje da zagrabi vodu, uvijek je pas oko nas lajao. Činilo nam se da smo izgubljeni. Sta da radimo? Mislilo sam da malo otrova nalijem na kruh i dobacim psu, bio bi gotov za deset minuta. Ali sam se okanio toga. Kako pas nije prestajao lajati, već je i ženi bilo sumnjivo. Uplašila se i odmah krenula kući. Kada su otišli izašli smo iz zaklona. Opet smo mislili da smo gotovi. Žena će vjerovatno prijaviti vlastima. Kuda ćemo sad? Engelsman je krenuo natrag prema šumi da nadje koji bolji zaklon, ali ja nisam smio ići natrag, nego tik uz rijeku krenem naprijed da potražim zaklon. Tako sam ostao sam.

Dok sam tako išao, prodje jedan čovjek, primijeti me, ali je pošao dalje. Već sam bio blizu jedno 200 koraka od prve seoske kuće. Tu na desnoj strani nadjem zaklon u uvali koja vodi od poljane do rijeke. Izgleda kao pritoka rijeke. Tu sam se sakrio, moglo je biti oko podne. Osjetio sam glad. Uzmem osušeni kruh što mi je bio u torbici. Polovicu sam bio razdijelio medju drugovima još jutros. Nekoliko komadića mi je još ostalo sa ko-

madićem slanine koja je bila vrlo slana. Nešto sam jeo, ali sam izračunao, da sa tako malo hrane mogu izdržati najduže tri dana. Podne je prošlo u miru. Samo mi je još uvijek bilo zima, a noge su mi bile mokre. Odlučio sam da tu ostanem dok se ne smrači. Ako se i danas na večer Nijemci budu povlačili, nekako ću morati pobjeći. Cijelo poslije podne čuo sam puškaranje iz jasenovačke šume i iz šume u koju su se jutros vratila moja četiri druga. Ležeći tako mislio sam kako do Osijeka pješke nikako neću stići, ali ni do Broda, već samo nekako da izdržim dok naša vojska ne stigne, a mora da već nije daleko, jer smo već u logoru doznali da je zauzela Brod. Mislio sam, kako bi bilo, da zakucam na jednoj kući i da zamolim domaćicu da me skloni na tavan i da me hrani samo toliko da ne umrem, pa ako dodje naša vojska, onda bih ja rekao da su mi oni spasili život, pa bi i oni bili spaseni. Takve i slične stvari su mi padale na pamet, samo da se spasem. Moglo je biti oko 8 sati navečer, kada se opet čulo puškaranje. Postajalo je sve jače i jače i čulo se sve bliže. Valjda me nisu opazili. Ili me je onaj čovjek prijavio da se tu neko skriva. Možda gone mojih sedam drugova koji su se sakrivali nedaleko. Blizu mene je vodila neka pješačka cesta odakle čujem kako stražar više prolaznicima: "Stoj!" Pucaju i dalje, sve bliže do mene i odjednom čujem kako fijuću metci kraj moje glave jedan za drugim. E, gotov sam. Nemam spasa. Ili će me ubiti, ili će me opkoliti i uhvatiti živog. Ali, živ se neću predati. Zavjetovali smo se da se živi nećemo predati u njihove ustaške ruke. Puškaranje je prestalo. Vjerovatno su me opkolili. Bio sam van sebe, živci su mi sasvim popustili. Izvadim bočicu s otrovom. Zbogom prokleti živote! Dosta sam se napatilo četiri godine u logoru. I onako sam sve svoje izgubio, pa neka ginem i ja, rekoh sebi isпивši otrov. Osjetim djelovanje u stomaku, u glavi i u grlu. Mučno mi je, ali otrov ne djeluje. Čekam da zaspim za uvijek, ali san ne dodje. Sada, tako slab počnem povraćati. Malo sam došao k sebi, još živim, još me mogu uhvatiti živog! No samo se živ neću predati ustašama jer te oni režu i kolju, samo to ne. Izvadio sam žilet što sam još zimus stavio u džep, u slučaj da me odvedu, da se sam ubijem. Sad je to dobro došlo, počeo sam rezati žile na desnoj ruci, ali nemam snage u lijevoj ruci. Onda sam sa desnom rukom počeo rezati lijevu. Tu je već bilo više snage, ali je žilet, kojeg sam imao još od početka logorovanja, bio dosta tup. Onda sam uzeo nož i koliko sam imao snage počeo sam rezati dalje. Tu je već počela curiti krv i mislio sam da sada već mogu doći po mene, jer će mi za pola sata toliko krvi iscuriti da ću već umrijeti. Bio sam jako malaksao i bilo mi je tako mučno. Nakon kratkog vremena vidim da ustaše ne dolaze, pa sam riješio da izađem, pa neka me strijeljaju i onako već jedva dišem. U ovom stanju sam već jako želio smrt. Ali, nisam htio da znaju koga su ubili pa sam izvadio svoju papirnatu lisnicu gdje sam imao moje najdragocjenije

slike. Napisao sam na poledjini slike moje kćerke kako je Luburić izdao naredjenje, i na kakav zločinački način su nas ustaše likvidirale i poubijale cijeli logor, pa ako će nekada neko to da nadje, neka svijet zna ko su i šta su radile ustaše. Teško mi je bilo opisati, ali sam ipak kako tako napisao. Imao sam nekoliko dopisnica što sam dobio odgovore od mog šogora Mirka Ungara iz Osijeka. Izašao sam iz žbunja sa torbicom na leđjima i hodao čekajući da padne mrak. Došao sam do prve kuće, vidim da se i danas Nijemci povlače. Oni se povlače samo noću. Prešao sam ogradu i našao se u jednom dvorištu. Hvala bogu, tu nije bilo psa, jer bi inače lajao. Otvorio sam vrata koja vode na ulicu i uporedo sa Njemcima, koji su se povlačili, išao sam cestom. Lijeva ruka još je prilično krvavila. Niko me ne zaustavlja, a ja idem uz Nijemce. Izgleda da su me smatrali za izbjeglicu. Ali, očajnom primjetih da tu ima i mnogo ustaša u domobranskoj kapi. Cim sam vidio ustaše, uplašio sam se i pobjegao preko ceste i preko jednog dvorišta kroz baštu u njivu, a odatle u susjednu šumu. Sada sam već opet dobio volju za život. Požalio sam što sam ostavio slike. Oprao sam krvave ruke, malo se napio vode, ali jedva sam mogao gutati. Pojeo sam komadić kruha. Šjeo sam i odmarao se da bih dobio malo snage. Nakon sat odmora krenem dalje, prema šumi. Išao sam cijelu noć vrlo lagano i oprezno. Noge su me jako boljale. Ponekad se čulo puškaranje. Pred zoru sam potražio neku šikaru, ali je tu nije bilo. Šuma je bregovita, krenem kroz nju, naidjem na mali jarak i tu legnem i zaspim.

24. april - utorak

Slabo sam spavao, jer mi je bilo jako zima. Preko dana me uplašio neki krik. Bile su to dvije srne koje su trčale prema meni. Možda su htjele da dodju gdje ja ležim, ali sam digao glavu i one otrče dalje. U toku dana sam čuo još neke glasove, neki ljudi su razgovarali. Samo sam molio Boga da ne krenu gore do mene, jer se bolje nisam mogao sakriti. Navečer sam potražio jedan štap i pošao dalje kroz šumu. Došao sam do neke vode i tu se napijem da bih utolio glad. Oko ponoći legnem na zemlju i štap metnem tako da sutradan znam kojim pravcem treba da idem. Probudio sam se još prije svitanja. Izdaleka se čulo lajanje pasa. Pošto ne znam put, krenem u pravcu lajanja. Do zore stignem pred selo Brestac. Tu sam našao letke što su bacili Anglo-Amerikanci.

25. april - srijeda

Pred selom sam, jako izglađnio. Pojeo sam zadnji komadić kruha. Ono malo slanine držao sam kao zadnje. Sada su mi ostale samo mrvice. Od umora sam opet legao i zaspao. Probudio sam se negdje oko podneva. Izašao sam do njive i opazio seljaka kako napasa kravu. Na glavi je imao šešir. Ako mislim dalje živjeti trebaće mi nešto hrane. Kako da

sebi pomognem? Put ne znam. Moralo bi se za put raspitati. Možda taj seljak nije ustaša, pa da pokušam da mu se približim. Odlučim se pa šta bude. Dodjem do seljaka: "Dobar dan" - "Dobar dan". Stari se isto tako uplašio od mene, koliko ja od njega. Pitam ga gdje sam. On mi kaže da sam kod sela Brestače. Čekam da me starac zapita odakle sam, ali on ništa. "Zbogom", kažem mu i krenem dalje ka šumi. Ali ja nisam samo to htio, nego sam htio i nešto za jelo. Zbog nepovjerenja prema seljaku, bojao sam se. Nakon pola sata opet se riješim. Sada ću zatražiti nešto za jelo. Vratim se opet k njemu i kažem mu: "Hej, čiča, evo me opet do vas. Vi mene ni ne pitate odakle ja idem". On odgovori: "Sinko, sada je sve opasno i ja gledam da što manje govorim". Onda mu ja ispričam kako ja bježim iz logora. On veli da je i njegov sin bio u logoru i da je bio otpušten. Sretan čovjek. Zatim sam zatražio nešto za jesti. Čiča se pravio ili je bio gluv, izgleda nije me odmah razumio. "Kruha" - rekao sam mu ja kasnije u uvo - "ako je moguće". Veli, da daleko stanuje i da je jako opasno, ali da budem kod onog drveta - i prstom pokaza na jedno drvo - da će mi donijeti nešto jesti. Ja se unaprijed zahvalim i odem malo dalje, tako da me ne mogu vidjeti i tu od umora zaspim. Kad sam se probudio sjeo sam i čekao. Dugo sam čekao, ali starac nije došao. Izgleda da se plašio donijeti, da ga ne uhvate. Tako sam ja ostao sa mrvicama i sa ono malo slanine i sačekah da se smrači. Navečer uzmem pravac kroz šumu. Išao sam šumom umoran i gladan. Opet sam se napio vode da mi stomak ne bude prazan. Malo sam jeo od slanine. Hodao sam cijelu noć, još uvijek sam bio u šumi. Kao da sam u Africi. Izgleda da ovdje još ljudska noga nije kročila. Primjetio sam prvi put i zmijske. Od umora sam ipak legao, tek da se malo odmorim, jer sam se bojao da zaspim zbog zmijske. Ustao sam kad je već trebalo da nadjem nekakav izlaz iz šume. Na moju nesreću, izgubio sam orijentaciju, sad baš ne znam ni pravac. Gledam mjesečinu, znam da ona prati sunce prema zapadu. Onda sam uzeo suprotni pravac. Išao sam dugo, a još uvijek sam bio u istoj šumi. Pomislio sam ako tu umrem biću heroj kao što su bili mnogi istraživači u afričkim prašumama. Odjednom, pa bilo šta bilo, razderem se: "Upomoć!", ali nikakvog glasa. Tako sam koračao još dugo dok nisam opet čuo lajanje pasa i kako kola prolaze cestom. U mraku i tišini iz nevjerovatne daljine se dobro čuju glasovi. Tako sam išao u tom pravcu. Odjednom sam se našao na kraju šume. Počelo je svitati. Dosta daleko, primijetim opet jednu malu šumu. Sad sam se malo požurio i kroz poljane i oranice stigao sam tik pred zoru u tu šumicu i potražio zgodno mjesto da se sakrijem.

26. april - četvrtak

Na rubu male šume tekla je, bolje reći stajala voda. Tu sam se napio vode. U blizini je bilo i nešto šikare, pa sam se tu sakrio, ali ne baš najbolje. Ako tu prodju, mogu me opaziti, ali šta ću, boljeg nije bilo. Ta-

ko sam ležao tu već čitav sat, kad odjednom čujem pucanje prema meni. To je bio stražar - ustaša, koji se na moju sreću nije približio šumi, već je samo opalio desetak hitaca u njenom pravcu. Dva metka su prošla dosta blizu mene, jer sam dobro čuo kako fijuću iza moje glave. Dalje sam mirno ležao sve do oko 6 sati poslije podne. Najednput sam čuo slabe korake. Jedna djevojka je prošla kraj mene. Ostao sam ukočen. Mislím da me nije opazila, išla je do vode, činilo mi se da pere noge. Mislio sam da krenem dalje, ali se ona vratila natrag i ja sam se od straha opet ukočio. Bože, valja me nije primijetila, pa da me prijavi. Bio sam jako zaplašen. Malo kasnije primijetim kako jedan vojnik, Švaba, dolazi sa istom djevojkom. Izgubljen sam. Na jedno deset koraka do mene oni sjednu i počne udvaranje. Mora da sam blizu sela, a da nisam ni primjetio. Izgleda da je ovo mjesto za sastanak ljubavnika. Sve sam dobro čuo jer je Švaba dobro znao hrvatski. On hoće, a ona se protivi. Vojnik je ljubi, a ona: "ne dam, pa Bog, svi samo hoćete, a niko me neće za ženu, ne dam pa Bog". Ali izgleda da joj je ipak omekšalo srce, već je malo popustila. E, pomislim, da me sad primijete, taj bi vojnik od bijesa od mene napravio paprikaš. Odjednom, taman što su se ljubavnici primirili, evo ti jednog drugog vojnika i zove ovoga na njemačkom i reče mu da neka odmah dodje, jer za pola sata imaju pokret. Ovaj od bijesa nešto promrmlja. Otišli su. Hvala bogu. Ne prodje ni 20 minuta, kad evo ti iste djevojke sa jednim drugim vojnikom, isto Švaba, i čujem kako vojnik kaže: "Hoćemo li?" a ona veli: "Ne tu, malo dalje". Nije potrajalo lo-15 minuta, a djevojka je opet prošla kraj mene, došla do vode i tu se prala. Sad mi je bilo jasno da kad je prvi put išla do vode isto se prala, a ja sam se iz te vode jutros napio. Polagano se smrkavalo, čekao sam još oko osam sati, jeo nešto slanine i mrvica, ali vode više nisam pio.

26. april - na večer

Izlazeći iz zaklona osjetio sam glad, ali nisam imao više ništa za jelo. Od dva dekagrama slanine, što je bio moj imetak, više ništa nije ostalo. Pošto je tu nekakvo selo, odlučio sam da se opet predam sudbini, pa šta bog da. Kroz poljane sam se približio kućama i riješio da tu zakucam kod jedne familije, ako još ne spavaju. Ali, kako ću znati da li su još budni kada je svuda zamračeno. Odjednom primijetih slabo svjetlo. Stigao sam do njega, zavirio i primijetio da je to štala. U isti mah zaustavi me njemački vojnik. Zapitao me šta ja tu tražim i ko sam. Ja sam se uplašio ali mu samo rekoh da tražim gazdaricu, želim nešto za piti i za jelo jer sam gladan. Vojnik je bio nepovjerljiv; opet me je upisao otkud ja ovdje. Naredio mi da krenem s njim u komandanturu. Eh bože, izgubljen sam! Primijetih kako opipava svoj revolver; ja sam krenuo naprijed sa štapom, šepajući. Cipele sam bio skino, vezao ih i prebacio preko ramena jer su mi bile jako

teške i tako sam išao u čarapama. Stigli smo u komandantu ru. Tamo su me pitali na njemačkom ko sam, šta sam i odak le sam. Rekao sam da bježim iz logora. Oni su me opet pitali koliko sam bio u logoru. Ja im odgovorim: "Od 1941. godine". "Zašto bježiš?" "Jer je loš postupak i biju nas" "Zašto si bio u logoru?" "Jer mi je otac Židov, a mati Ma djarica" (draga majko, oprost mi!) i rekao sam da sam gladan i žedan i ako imaju nešto za jelo da mi daju. Do bio sam malo čaja, a za jesti nije bilo. Još su me pitali kuda bih išao. Rekao sam da bih ja išao za Osijek. Rekoše da ne može. Onda ja rekoš: "Za Brod". "Ne može". Ja sam znao zašto ne može, tamo je već naša vojska. Onda sam rekao: "Do Rajića". Vele mi da je to teško ali saznah da sam kod Novske. Oh, bože, ja sam još prije tri dana pošao iz Novske, pa sam još uvijek tu! Skoro sam se srušio. Bo že, pomislih, ako bog hoće nekoga da kazni, oduzme mu pamet. Sad sam ih molio da mi promjene cipele i da mi daju jedne lakše. To nisu htjeli. Zatim sam ih zamolio da me puste da idem dalje, našto su me na moje najveće čudjenje pustili i rekli da ne idem (onuda, jer može stražar da me ubije. Kao strijela sam izašao iz te sobice ne gledajući ni lijevo ni desno i u uzbuđenju prešao ulicu, što nisam smio. Krenem prema najbližoj šumi. Tu sam umoran od uzbuđenja, od gleda, skrhan, legao u sredini šumice, u jednoj žbunu. Čuo sam pucanje, bojao sam se da ne naidje koja straža, ali sam od hladnoće zaspao.

27. april - petak

Kad sam se probudio bio je još mrak. Krenuo sam dalje, ali ne znam kuda. Jest i više nemam. Stigao sam do drugog kraja šume. Tu sam čuo kako prolazi voz preko mosta. Bože, pa ja idem sve više natrag! Preko puta je jasenovačka šuma gdje smo išli sjeći drva za logor Kožaru. Požalio sam što nisam umro kada sam prerezao ruke. Da je bio samo malo oštiji nož, mogao sam presjeći vene i sad više ne bih patio. Šta ću i kuda ću? Krenem natrag da bih izašao iz šume dok je još bilo malo mraka. Stigao sam do ceste i ušao u šikaru kraj nje. Neka kola su prošla kraj mene, ali na sreću nisu imali psa. Čekao sam preko cijelog dana dok se nije dobro smračilo. Kad sam izašao iz šikare primijetih nekoliko kuća. Rješim se da pokucam na jedna vrata. Samo da ne naidjem na ustaše! Šepajući došuljam se do jedne kuće. "Ko je?" upita neko. Rekao sam da idem iz logora, da sam gladan i molim ako imaju šta za pojesti. Seljak, visok, povede me unutra. Tu mu se izjadam, kažem mu sve kako bježim od 22. aprila i kako sam nesretan jer ne znam put pa sam na istom mjestu. Dao mi je mlijeko sa kruhom, lijepo me je primio. Žena i dijete su ostali u krevetu. Moglo je biti oko pola 11 navečer. Onda ga zamolim ako može da me sakrije na tavanu, jer naša vojska mora da je već blizu, pa bi preko mene i oni mogli biti spase ni. Ali se seljak bojao, jer su kod njega više puta ulazili vojnici, te me je odbio. Zamolih ga da mi napuni torbi-

cu s kruhom da bih mogao nekoliko dana živjeti, a da ću mu zato dati moje gojzerice, koje su vrijedile oko 700 hiljada kuna. Ono malo kruha što je imao dao mi je, a cipele nije htio da primi. No, ipak sam mu ih ostavio. Neka ga bog blagoslovi. Primio me je lijepo, izveo me je iz kuće i pokazao mi je put. Krenuo sam prema Rajiću. Po seljaku, kako mi je pokazao put, trebalo bi cestu ponovo da predjem kod Novske, tamo gdje sam ostavio fotografije. No morao bih dvostruki put da prijedjem, zato riješih da sa sjeveroistočne strane prijedjem Novsku i onda ponovno u šumu. Došao sam do prve kuće sela. Tu me opazi pas i zalaja. Otišao sam onda lijevo, tu je kapija bila zatvorena i nisam mogao prijeći cestu. Krenem opet natrag, opet na lijevo, morao sam tražiti ulicu koja vodi prijeko. Našao sam put i taman da predjem, čujem korake i razgovor. Išle su ustaše. Ja se sakrijem kod drveta, tik uz jednu kuću. Čujem kako seljak u kući kašlje. Kad su ustaše otišle, ja oprezno prijedjem ulicu, odvalim malu ogradu od daske i nađjem se u susjednom dvorištu. Prešao sam ogradu i brzim korakom krenuo ka šumi jer je uskoro trebalo da svane.

28. april - subota

Bilo je jutro, ali sam još tražio mjesto gdje ću malo zastati. Hodam dalje, a kiša je počela padati. Vidim u šumi jednu osamljenu kuću, no obišao sam je, jer nisam znao da li je prazna. Podjem dalje, ali nigdje zgodnog mjesta da legnem. Krenem natrag. Sad su me noge već toliko boljele da sam jedva išao. Noge mokre, bez cipela sam. Uzeo sam u obje ruke štap i tako sam hodao. Došao sam do kuće, došunjabo se i vidio da nema nikoga. Odvojeno je bila mala štala. Ušao sam u nju i zaspao. Kad sam se probudio bilo mi je zima, tresao sam se, a zubi su mi cvokotali. Tražio sam po štali i našao neki lonac. U njemu sam nakupio malo kišnice i prvi put sam oprao rane na ruci i lice. Izvadio sam postavu iz rukava i uvio noge. Zatim sam ušao u kuću. Tu je bilo sve porušeno, ormar i jastuci ležali su na zemlji. Našao sam komadić pokrivača pa sam ga uzeo. Našao sam i ljuske od sjemena, sakupio ih i jeo sa kruhom. Kiša je prestala i krenuh dalje. Nakon hodanja oko dva sata, ne znam kako, nadjoh se opet pred istom kućom. Baš sam nesretan! Popeo sam se na jedan brežuljak odakle sam mogao vidjeti na daleko selo. Mislim da sam vidio selo Rajić. Čak sam vidio i željezničku prugu. Znao sam da će mi biti teško, jer moram ići preko brežuljaka, ali sam barem vidio susjedno selo.

29. april - nedjelja

Primijetio sam još nekoliko praznih kuća. U svakoj sam vidio razne prnje, ali nažalost ništa za jelo. U jednoj sam našao škaniclu sa malo graha. Šta će mi to? ostavih. Zatim sam našao jedan opanak i jednu neparnu papuču, ali sam ih ipak obuo. Pošao sam dalje pravcem koji sam odredio. U daljini primijetim njemačkog vojnika. Sklo-

nio sam se brzo dolje nadesno tako da me ne vidi. Na oranici sam našao bijeli luk zaostao od lani. Samo sam dva komada iščupao jer sam se žurio da me ne vide. Prešao sam jedan potok, zatim uz brežuljak pa opet dolje na oranicu. Selo više nisam vidio ali smjer sam znao. Bio je već dan kada sam stigao na vrh jednog brijega. Dalje više nisam išao, jer je već dan, može stražar da me primijeti. Legao sam malo u šikaru. Kad se smračilo, pojeo sam nešto i pošao dalje. Došao sam do jedne pruge. Izgledalo mi je da tu ima rudokopa. Išao sam jednim dijelom paralelno s prugom. Bilo je vrlo oblačno i sasvim mračno. Skoro se ništa nije vidjelo. U želji da idem u odredjenom pravcu, skrenuo sam u jednu uvalinu gdje sam bio opkoljen bregovima i tu sam izgubio orijentaciju. Ne vidim dalje od lo metara. Gazio sam kroz šikaru i približio se kraju uvale, a tamo je strmina pa ne mogu gore. Šta da radim? Umoran sam. Da li tu da legnem i sačekam jutro? Sad sam opet izgubio put. Krenuo sam natrag. Čitav sat mi je trebalo dok sam našao željezničku prugu. Ne znam kuda vodi. Ne znam gdje sam. Da li da idem natrag kako pruga vodi? Krenem, hodam već dugo, još uvijek natrag. Čujem glasove i zastanem. Izgubljen sam, ako su ustaše. Glasove čujem sve jače. Javiću se. Pređaću se sudbini, jer nemam izlaza iz ove uvaline. Bila su to dva njemačka vojnika. Kad su bili pokraj mene i opazili me, njemački im doviknem: "Soldaten!" "Ko je tamo", pitaju oni. Rekao sam da sam izgubio orijentaciju i da ne znam kako se ide u selo. Nisu me pitali ko sam, nego su mi pokazali put u selo. Kako oni krenu dalje, ja za njima, ali sam pomislio, ako idem za njima, to znači da idem natrag. Ako ću ići onim putem odakle su oni dolazili, onda idem naprijed. Zaostao sam, okrenuo se i pošao naprijed uz brdo. Mjesečina je malo osvjetljavala put. Na brdu nije bilo drveta, samo malo šikare. Došao sam do vrha i tu naišao na ostatak jedne protivavionske bitnice. Od umora sam legao na zemlju i malo spavao. Bilo mi je jako zima. Preko cijele noći čuo sam pucanje topova. Činilo mi se da front nije daleko. Poslije nemirnog sna ustao sam, mjesečina je sada bila čista i sve se dobro vidjelo. Produžiću put dalje. Moglo je biti oko 3 sata ujutro. Tako sam hodao dalje desnom ivicom šume. Ne smijem se udaljiti od šume, jer će skoro svanuti i moraću se opet sakriti u njoj. Ne daleko sam vidio i kuće. Pomislio sam da će to biti selo Rajić, koje se nalazi između Novske i Gradiške. Već je zora, pa riješih da se sakrijem u šumi. Ali, nažalost, u šumi je samo drveće bez šikare. Nema gdje da se sakrije, a već je jutro. Čuju se glasovi iz sela. Na samom kraju šume i livade, koja je udaljena od prvih kuća otprilike loo metara, vidim na samoj njivi jedan žbun. Drugo mi nije preostalo, nego da se tu sakrijem. Samo da ne dodje ovuda koji seljak sa psom, jer sam onda izgubljen. Legnem u žbun i tu opazim jedno ptičje gnijezdo. Možda to nije od običnog vrapca, pomislih, jer oni ne prave gnijezdo u šikari. U gnijezdu su bila tri jaja. Jedno sam slučajno zgnječio,

a druga dva sam pažljivo ispio. Legao sam da spavam ali nisam mogao da zatvorim oči.

30. april - ponedjeljak

Ujutro čujem kako se neko približava. To je bio ustaša - stražar, išao je iz šume u selo, na četiri koraka od mjesta gdje sam se ja bio sakrio. Tako sam se uplašio da mi je dah stao. Kako sam tako nesretno našao baš ovu šikaru. Ustaša prodje. Nije me primijetio, ali ja sam njega dobro vidio. Nije prošlo ni pola sata, kao da sam bio proklet, na šest koraka od mene naišli su iz sela njemački vojnici i išli u šumu da sijeku drva. Išli su po dvojica ili trojica. Poslije pola sata su se vraćali. U međuvremenu sa lijeve strane prolazili su ustaše koji su se mijenjali na straži. Molio sam Boga samo da ne dovedu sa sobom kakvog psa, jer bih onda bio izgubljen. To je potrajalo čitav dan. Cijeli dan sam bio u strahu, ležeći ukočen, bojeći se, jer najmanji pokret je mogao da me izda. Kad se smračilo izašao sam iz zaklona i laganim korakom se približio kućama. Sve u strahu da me ne vide, pravio sam po četiri pet koraka i zastajao. Čuo sam kako njemački vojnici razgovaraju i idu na spavanje. Kod jedne kuće opazim svjetlo, došuljam se i vidim da je prozor malo otvoren, čujem kako stariji ljudi i žene razgovaraju. Pomislilih u sebi da su ovdje starci i da nema ustaša ni njemačkih vojnika, pa sam riješio da udjem, pa šta bude. Zakucah. "Ko je?" - čujem glas. "Ja" rekoh, "idem iz logora, gladan sam pa vas lijepo molim nešto za pojesti". "Ajte unutra" reče gazdarica. Udjem u kuću sa dva štapa u ruci, na jednoj nozi papuča, a na drugoj zamotane krpe. Neobrijan već deset dana. Ne sjećam se da sam u životu vidio prosjaka koji je gore izgledao od mene. Dobio sam žgance, što je preostalo od večere. Najeo sam se i tada sam morao ispričati događaje iz logora i bjekstvo. Rekao sam im sve - da bježim i da sam židov i da glađujem već deset dana i da sam već toliko iscrpljen, da osjećam da neću moći dalje izdržati i molio sam da me smjeste negdje. To je već bilo malo teže, jer su se svi bojali vlasti, jer ako doznaju, sutra mogu svi visiti. Zato me žena pošalje u drugo dvorište u jednu zapuštenu štalu, koja je imala boksove udešene za spavanje. Iscrpljen, umoran, mokrih nogu, legnem da spavam. Bilo je to u selu Grabovcu.

1. maj 1945. godine - utorak

Sutradan, bilo je još malo mračno, počnem razmišljati šta ću danas poduzeti. Već sam se počeo dizati, kad sam začuo korake. Jedan njemački vojnik dodje do ulaznih vrata. Srećom, on sam pogleda unutra, i sa njegovom sjenkom zakloni svjetlo, tako da me nije primijetio, a ja se od strana tako okamenim da ni disati nisam smio. Kada je otišao, odšunjao sam se kod sinoćnje gazdarice.

Malo sam se kod nje ugrrijao, već se mlijeko bilo skunalo, pa sam dobio žrance sa mlijekom. Ali nadalje, reče žena. ne može mi ništa dati, jer su oni siroti, a u kući već hrani jednu porodicu iz susjednog sela koje su Nijemci ispraznili, pa su morali pobjeći. Kći gazdarice mi savjetuje da se prijavim njemačkim vlastima, jer se oni boje da će me neko vidjeti kod njih, a ako nisam prijavljen onda će oni biti kažnjeri. Sad šta da rađim? Torba mi je prazna; nešto mrvica što imam nije ni za ptice dosta. Ovdje u selu se kretati je vrlo opasno, jer je puno Nijemaca, a može biti i ustaških stražara. Predajem se sudbini. Idem se javiti njemačkoj komandanturi. Usput nailjem na ljude sa dva civilna ustaška stražara. Da oni mene ne bi zaustavili, odem ja k njima i zapitam za njemačku komandanturu. Malo sam se bojao da me oni odmah ne uhapsu. No, desilo se čudo. Kada su me pitali ko sam i kuda idem rekao sam da sam Židov i da bježim iz logora, a pošto su Nijemci zauzeli selo idem da dobijem njihovu dozvolu da mogu dalje da idem. Ovi su me samo pohvalili kako sam mogao pobjeći. I jedan od tih stražara čija je žena isto bila u logoru i nakon izlaska skoro umrla, savjetovao mi je kojim putem da idem dalje. Pošto sam vidio da mi sa njihove strane ne prijete opasnost, uđem u kuću pred kojom smo stajali i dobijem komad kruha. Onda odem do njemačke vlasti da se prijavim. Tamo je na sreću bila samo jedna žena koja mi reče da gospoda još spavaju, da dođem poslije 9 sati. Izašao sam i ušao u jednu kuću. "Dobro jutro" - "Dobro jutro". "Lijepo vas molim za komadić kruha. Gladan sam". - "Sinko moj", odgovori mi stari čiča, "kruha nemam ni ja, jer sam i ja tek jučer došao kao izbjeglica iz našeg sela, nego sjedni pa pričaj oti kuda si". Kad sam ja sve ispričao, stari ode u baštu i donese mi luka. Imao je preko 70 godina, a žena još starija od njega. Kad je vidio kako sam bijesno obućen, dao mi je par njegovih cipela. Kod njega sam se malo odmorio, previo sam rane na ruci. Iskoristio sam i ostao kod njega cijelo prije podne. Stari i ona su me upozorili da moram biti jako obazriv šta govorim i da ne smijem da kažem istinu, ne smijem oti kažem da sam Židov i da bježim iz logora. Ja sam htio ostati kod njega sve do večere, pa u noći ili da se sakrijem na tavanu ili da idem dalje, jer sam imao neki osjećaj da se naša vojska sve više približava. Osim topovske paljbe što se čije-li dan čula, drugo ništa nije bilo. Ali su se već i oni plašili, da može neko od vlasti da nailje, pa mi stari savjetuje da se sada prošetam pa tako da svratim u koju drugu kuću, pa da se i tamo malo zadržim i da ću tako dočekati večer. Na tavan me ne smije smjestiti nikako, ni za milione. Kemi se sada već nije išlo u njemačko zapovjedništvo, nego se oprostih od staraca i zahvalih se za cipele. Izašao sam na ulicu, nisam znao da li ću na lijevo ili na desno. Već je podne i gladan sam, moram jako paziti u koju ću kuću ući, jer u mnogim kućama ima Nijemaca. U jednoj kući uobijem ručak i kruha i nije preostajalo drugo, nego da skupim kruha za dva dana pa opet u šumu. Ručak

sam pojeo, a kruh sam stavio u torbu. Kada sam ušao u drugu kuću tu sam isto to dobio, ali od straha jedva sam mogao jesti. Naime, bio je otac kod kuće, koji je bio ustaša, stražar. "Odakle si pita me. Ja mu kažem da sam iz Broda. (Drugi put lažem). "Baš iz Broda?", pita me. "Jest", odgovorih. Kruh metnem u torbu, a supu progutam. "Zašto se ne obriješ", kaže on "izgledaš kao partizan". Na to ja nisam ni znao šta da odgovorim, jer sam mu postao još sumnjiviji, ali srećom dalje me nije pitao. Izašao sam i sada išao sredinom ceste prema Novskoj. U to čujem kako jedan Nijemac drugom kaže, "Der muss ein Spion sein" (ovaj mora da je špijun). Samo da me ne zaustave, jer inače sam gotov. Požurim korake i u zgodnoj prilici počnem da bježim gore u šumu.

2. maj ujutro 1945. godine

Spustio sam se u jedan jarak. Dobro sam kamufliran. Spavao sam, ali hladnoća me probudi. Počnem razmišljati. Zao mi je da nisam jučer popodne potražio mjesto gdje sam prije dva dana spavao u onoj zapuštenoj kući u šumi, jer je tamo bila i posteljina, pa ako već trebam poginuti barem bi se jednoć ispavao na mekanom. Šta da radim, nisam dosta pametan. Ne preostaje mi drugo nego tu da izdržim još jedan dan i noć, dok mi zaliha kruha traje. Počne padati kiša i ubrzo sam bio potpuno mokar. U očajanju riješim da se opet predam sudbini. Mislim, ako me uhvati stražar, taj će me odvesti na saslušanje, sve dok bi me opet odveli natrag u Jasenovac. Za sve ovo vrijeme će naša vojska biti sve bliže i mogu u zadnjem času još biti spašen. Izašao sam iz zaklona. Nikada nisam toliko prokleo kišu kao sada. Idem u sigurnu smrt, ali ipak pazim da me koji stražar ne vidi. Nakon sat hoda, još uvijek po kiši, stignem na isto mjesto gdje sam prekjucer cjelog dana bio sakriven. Da se opet vratim? Idem malo dalje, potpuno sam mokar, opet nailazim na jedan žbunj i tu se sklonim, stojim i još uvijek se kolebam, da li da idem u Grabovac. U ovom žbunju sam dosta loše kamufliran. Izađjem opet s namjerom da se sakrijem u štali gdje sam jučer spavao. Idući tako ugledam u kolima ljude. U to čujem kako viče stražar. Izgubljen sam. Ali, kad sam se približio, dah mi je prestao, to su bile vojničke kape sa semelom od partizana. Nisam smio očima vjetovati. Dok sam stigao na cestu, kolona ode. Ja udjem opet u jednu zapuštenu kuću, nadjem jedan poderani pulover, obučem ga i riješih da čekam slijedeću kolonu. Na putu vidim dve djevojke. "Kakva je to vojska?", one ne odgovaraju. Onda sam već znao da su to naši. Pričekao sam dok se nisu približile i druge čete. Od radosti zaplačem. U to mi se već jedan vojnik približavao. Ja mu kažem odakle idem. U to, na sreću, stigne budući komandant mjesta za Novsku. Prijatan čovjek, poručnik, odmah me okrijepi konjakom, te me preda jednoj bolničarki u kući jednog željezničara. Tamo mi ona previje ruke. Od ushićenja još nisam došao k sebi. Dobio

sam doručak, a sutra treba da se javim komandi. Sad sam se raskomotio i cijeli dan sam se grijao.

Ručak i večeru sam dobio od vojničke kuhinje skupa sa vojnicima. Poslije sam slatko zaspao na tvrdom ali suhom podu. Preko cijele noći je gorjela već.

3. maj 1945. godine

Ujutro sam ustao sa vojnicima. Oko 9 sati sam se javio komandi gdje sam dobio propusnicu za Osijek. Kad sam to imao u rukama, riješio sam da potražim moje dragocjene slike i karte koje sam 23. aprila navečer ostavio u šikari kraj Novske. Dugo je to selo, a ja sa bolesnim nogama. Nakon nekoliko sati stignem i nadjem sve na istom mjestu. Bio sam sretan. Poslije poone sam otišao na narodno veselje. Bio je lijep program sa plesom. Navečer sam bio kod jedne druge željezničarske obitelji. Kad sam zakucao na vrata, željezničareva ćerka me je odmah primila i pozvala me da udjem. Od kada sam otišao iz moje kuće, poslije četiri godine, to mi je bio prvi mekani bijeli krevet. Vrlo dobro sam spavao. Sanjao sam nešto ali sam zaboravio šta. Začnjih godina logorovanja, uopće primjećujem, da gubim pamćenje. Nakon doručka i slatke crne kafe, oprostim se od željezničarke i zahvalim joj. Izašao sam na ulicu i čekao da me neko poveze. Nadjem usamljenog kočijaša, on ide do Gradiške, pa sjednem u kola, ali nerado. Još nismo izašli iz sela, a vojska je rekvirirala kola za jedan sat. Ja sidjem sa kola da opet čekam. Naidju pet praznih kola. Idu ka Vinkovcima. Sjednem u jedna kola koja je vozio jedan stari čika i "zbogom Novska!" Na putu smo se sretali sa vojničkim kamionima i tenkovima. Ručali smo u selu Trnava. Drugari se svi interesuju kako je bilo u logoru. U tri sata stignemo u Gradišku, od Novske udaljenu otprilike 50 kilometara. U pola četiri smo pošli dalje. Radostan sam da idem sve bliže kući, ali me je i strah. Da moje neću naći, to znam, ali da me ne čeka i drugo razočarenje. Neću više da mislim na to, jer sam od tih misli već sasvim osijedio. U sedam sati stignemo u Novu Kapelu. Tu smo u jednom dvorištu kraj vatre večerali i čekali jutro za polazak.

5. maj 1945. godine

Nismo, zapravo, ni spavali jer smo u pola četiri trebali napojiti konje. Polazimo. Svjež zrak. U Garčin smo stigli u pola dva. Tu dobijemo još samo kruha sa masti za ručak. Pošto moj kočijaš ne ide u Vinkovce, već samo do susjednog sela, sidjem i odmarajući se čekam da me neko poveze. U tom naidje kamion, ja se popnem i u pola pet stignem u Vinkovce. Tu je sve živo. Mnogo vojske i mnogo civila. Tu sam već zapazio i lijepe žene, ali ja tako bijedno obučen, nisu me ni pogledale. Sa torbom i šepajući izgledam kao pravi prosjak. U parku pogled mi se

zaustavi na jednoj "posmrtnici" za Hitlera. Pročitao sam i slatko se nasmejao na duhovitom sadržaju. Šepam dalje prema stanici, na putu koji vodi za Osijek. Uхватim jedna kola koja me odvedoše do željezničkog doma. Tamo zamolim drugove, ako do navečer ne naidju kola za Osijek, da bih onda kod njih prenoćio. Oni pristaju, ali sam im opet morao pričati o grozotama u logoru Jasenovcu i kako sam uspio pobjeći. Svi su se čudili, a ja sam se isto čudio. Odmah su me počastili večerom. Zatim sam izašao na ulicu i nakon dužeg vremena naidju jedna prazna kola. "Kuda" pitam ja. "Za Osijek". "Vrlo dobro" rekoh i već sam u kolima. Onda mi kočijaš veli da ide za Ernestinovo. "Pa dobro" rekoh, "vozi, pa ću prespavati u Ernestinovu i biću opet bliže Osijeku". Kod sela Ostrva kočijaš primi u kola jednu obitelj koja se isto nakon četiri godine vraćala u Osijek. Imali su mnogo stvari. Dosta stisnuto putujemo dalje. Noć je, tišina je i malo me je strah. Još uvijek strepim, da nas ne bi iz koje šume iznenadile sakrivene ustaše. U pola dvanaest stignemo u Ernestinovo. Komesar nas pošalje u opštinu, gdje smo se smjestili. Ispraznimo kola, moje torbe nema. Malo mi je žao, ali sada sam već blizu Osijeka, pa ću do sutra izdržati glad.

U Ernestinovu smo spavali u opštinskoj kući, na podu. Unatoč što sam bio umoran, slabo sam spavao. Obitelj iz Požarevca je u istoj sobi sa mnom spavala. Muž i žena i kćerka kojoj je moglo biti oko 4 godine. Rano smo ustali. Pomagao sam njihove stvari iznijeti i stali smo na put da čekamo kola ili kamion za Osijek, svega 12 km. udaljen odavde. Odjednom vidim mnogo kola koja dolaze iz Osijeka prema Vinkovcima. Osim toga još i Ernestinovo treba da dâ kola za vojsku. Već je izgledalo da ću morati pješke ići sa bolesnim i šepavim nogama. Tako čekajući naidjem na natovarena kola. "Kuda?" pitam ja. "Za Osijek" veli kočijaš. Sjednem na vrh kola, na jastuke. Tu je još jedna obitelj koja se vraća u Osijek. Putujemo jako polagano za Osijek. Bože dragi, šta me čeka? Opet počnem misliti na razne mogućnosti. Dodjemo do sela Retfale. Zahvaljujem se kočijašu. Stigao sam do zadnjeg broja kuće. Srce mi počne jače udarati. Bože, skoro četiri godine su prošle. Na ulicama ne poznajem nikoga. Kao da su se i ljudi promijenili. Šepajući sve bliže ka broju 24 sve sam uzbudjeniji. Ovdje stanuje moj šogor, koji mi je pisao pisma i slao pakete. Nikoga drugoga nemam. Da li su kod kuće, pitam se. Šta ću im reći, kada ih budem vidio? Kako će me primiti. Znam da imaju velikog psa, pa nije ni čudo ako nasrne na mene. Izgledam mizerno. Zastanem pred vratima. Zazvonim. Ništa. Izgleda da je zvono pokvareno. Zakucam. "Ko je?" čujem iznutra. "Ja sam", rekoh ali ime nisam kazao. Otvore se vrata. Punica, dobra stara, otvori, pogleda me. "Ja sam", rekoh, "Jozin muž iz logora". Padnemo u zagrljaj i zaplakasmo oboje.

Bilo je to 6. maja 1945. godine u 9 sati ujutro.

Josef Grossepais-Gil